

ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

УДК 37.014.3:81'23

Н.М. Дика

ORCID id 0000-0003-1385-5027

ФОРМУВАННЯ МОВНИХ ПОНЯТЬ В УМОВАХ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ (10–11 КЛАСИ)

У статті обґрунтовано проблему формування мовних понять учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Проаналізовано різні концепції і підходи щодо тлумачення мовних понять, зосереджено увагу на провідній необхідності у підготовці грамотної людини з належним рівнем лінгвістичної компетентності, заснованої на системі знань про мову. Подано систему вправ, спрямовану на формування мовних понять в учнів старших класів у процесі систематизації та узагальнення знань з морфології.

Ключові слова: морфологія, навички XXI століття, граматична система української мови, іменні частини мови, службові частини мови, мовне поняття, граматична категорія.

© Дика Н.М., 2017

Вступ. Сучасні тенденції у розвитку освіти (гуманітаризація, антропоцентризм, фундаменталізація, глобалізація тощо) зумовили появу нових вимог до освітнього процесу в загальноосвітніх навчальних закладах, зокрема до її якості. Нині відбуваються концептуальні зміни у змісті освіти, а, відповідно, і в напрямках, завданнях, що орієнтують на формування творчої особистості, яка володіє вміннями і навичками XXI ст. До останніх належать уміння висловлювати думку усно і письмово, критичне мислення, вміння логічно обґрунтовувати позицію, здатність до співпраці в команді, вміння конструктивно керувати емоціями, оцінювати ризики та приймати рішення, ініціативність, творчість, здатність вирішувати проблеми, уміння читати і розуміти прочитане.

З огляду на це нова українська школа покликана створити умови для продуктивної освітньої діяльності учнів з метою розвитку вмінь критичного мислення і переробки значного обсягу наукової інформації, їх використання у сучасних реаліях.

Науковці, вчителі-словесники, методисти у своїх публікаціях особливу увагу звертають на ґрунтовну філологічну підготовку учнів профільної школи. Висловлено чимало порад, практичних

рекомендацій щодо вивчення мовного матеріалу (О. Біляєв, О. Глазова, Н. Голуб, О. Горошкіна, С. Караман, М. Львов, Л. Мацько, Л. Мамчур, С. Омельчук, М. Пентилюк, Г. Шелехова та ін.), що стали основою для освітнього процесу в загальноосвітніх навчальних закладах.

Дослідження сутності мовного поняття як основи граматичної будови мови здійснювали В. Бабайцева, О. Бондарко, Б. Головін, Т. Гоголіна, О. Есперсен, С. Кацнельсон, О. Пешковський, А. Рубаєва, Ф. Фортунатов, Ф. Уракова, А. Шахматов, Л. Щерба, Р. Якобсон та ін. Також значна увага в їхніх працях приділяється висвітленню системи сучасних поглядів на процес формування мовної термінології в учнів ЗНЗ.

Засвоєння мовних понять з граматики — процес складний і поступовий. Він потребує врахування системної специфіки мови, лексико-семантичних та лексико-граматичних особливостей класів слів, їх диференційних ознак та розуміння основних характеристик морфологічних і синтаксичних категорій як засобів ефективної комунікації.

Як свідчить практика, учні старшої школи демонструють недостатній рівень мотивації до вивчення української мови як засобу професійної самореалізації особистості, а тому і володіння

нею задля спілкування, пізнання, неперервного здобуття знань є для них неактуальним. У зв'язку з цим потребує подальшого вивчення проблема трансформації лінгвістичної теорії в мовнокомунікативну компетентність.

Мета статті полягає у висвітленні особливостей формування мовних понять в умовах реалізації Концепції нової української школи (10–11 кл.).

До морфологічних умінь учнів традиційно зараховують: уміння розпізнавати частини мови, визначати їх ознаки й форми; здійснювати морфологічний розбір слів і словосполучень у реченні, з'ясовуючи їх синтаксичну роль; правильно утворювати форми всіх частин мови; правильно й доречно вживати у власному мовленні всі частини мови та їх форми відповідно до стилю й типу мовлення майбутнього тексту; обґрунтовувати з морфологічного погляду орфографію, розв'язувати конкретні орфографічні завдання в тому разі, якщо морфологічне обґрунтування необхідне; морфологічно обґрунтовано вдосконалювати й редагувати текст: виправляти помилки й недогляди в утворенні форм слів, усувати помилки в написанні тощо; оцінювати власне й чуже мовлення щодо різноманітності та доцільності вибору морфологічних засобів мови, правильності їх вживання з погляду комунікації [3, 117].

Серед мовних умінь, що формуються у процесі навчання морфології української мови за дослідницького підходу, С. Омельчук виділяє такі групи вмінь: класифікаційні морфологічні; розпізнавальні морфологічні; морфолого-орфографічні;

морфолого-словотвірні; продуктивні морфологічні й дещо окремо — граматико-стилістичні [6, 109–111] тощо.

У мовних поняттях узагальнено суттєві ознаки мовних явищ. Отже, процес роботи над формуванням поняття насамперед має включати аналіз певного мовного матеріалу з метою виділення істотних особливостей досліджуваного явища. Учитель, враховуючи програмні вимоги, чітко визначає для себе суттєві ознаки поняття, уточнює, з якими з них (істотними або неістотними) необхідно ознайомити учнів, який теоретичний матеріал варто використовувати, які методичні форми, прийоми і засоби навчання (рис. 1).

Для розроблення системи вправ, що спрямована на засвоєння мовних понять під час вивчення морфології, потрібно враховувати когнітивні й мотиваційні компоненти вікового розвитку старшокласників. На розвиток внутрішньої мотивації позитивно впливають такі фактори: усвідомлення учнями власної автономії; відчуття старшокласниками власної компетентності; ситуація вільного вибору; внутрішня мотивація учіння і приклад учителя [1, 39]. Ефективність освітнього процесу певною мірою залежатиме від вироблення в учнів внутрішньої мотивації навчально-пізнавальної діяльності, яка пов'язана із засвоєнням мовних понять, що охоплює п'ять етапів (рис. 2).

Показниками засвоєння морфологічного поняття є знання, що допоможуть розрізнити схожі між собою категорії; уміння застосовувати правила та наводити приклади; навички користування знаннями в ситуаціях творчого характеру.

Рис. 1. Методичні умови ефективно організації роботи над формуванням мовних понять в учнів ЗНЗ під час навчання морфології

Рис. 2. Етапи засвоєння мовних понять

Серед вправ і завдань, що сприяють формуванню в учнів старшої школи мовних понять, нами було виокремлено такі:

— когнітивно-діяльнісні (вимагають від учнів рецепції, усвідомлення і фіксування у пам'яті отриманої інформації, групування мовних понять за відповідними ознаками, знаходження основних термінів тощо);

— мотиваційно-орієнтувальні (передбачають розвиток уміння визначати певні мовні поняття, прогнозувати результати проблемних питань з мови та комунікації);

— продуктивні (потребують творчого застосування здобутих знань, реалізації їх у певній мовленнєвій ситуації);

— репродуктивні (сприяють відтворенню вивченого, добору мовних понять за певними критеріями і виділенню основної інформації);

— оцінно-контрольні (спрямовані на розвиток уміння перевіряти правильність визначення мовних понять, оцінювати відповіді згідно з вимогами й аналізувати, прогнозувати кінцевий результат).

Нижче наведено приклади вправ відповідно до згаданих методичних рекомендацій та етапів формування мовних понять у процесі вивчення морфології.

- **Перший етап.** Спостереження над мовним матеріалом.

З наведеного уривку випиши іменні та службові частини мови. Поміркуй, які спільні граматичні категорії мають іменні частини мови. Слова записуй у тій же формі, що й у вірші.

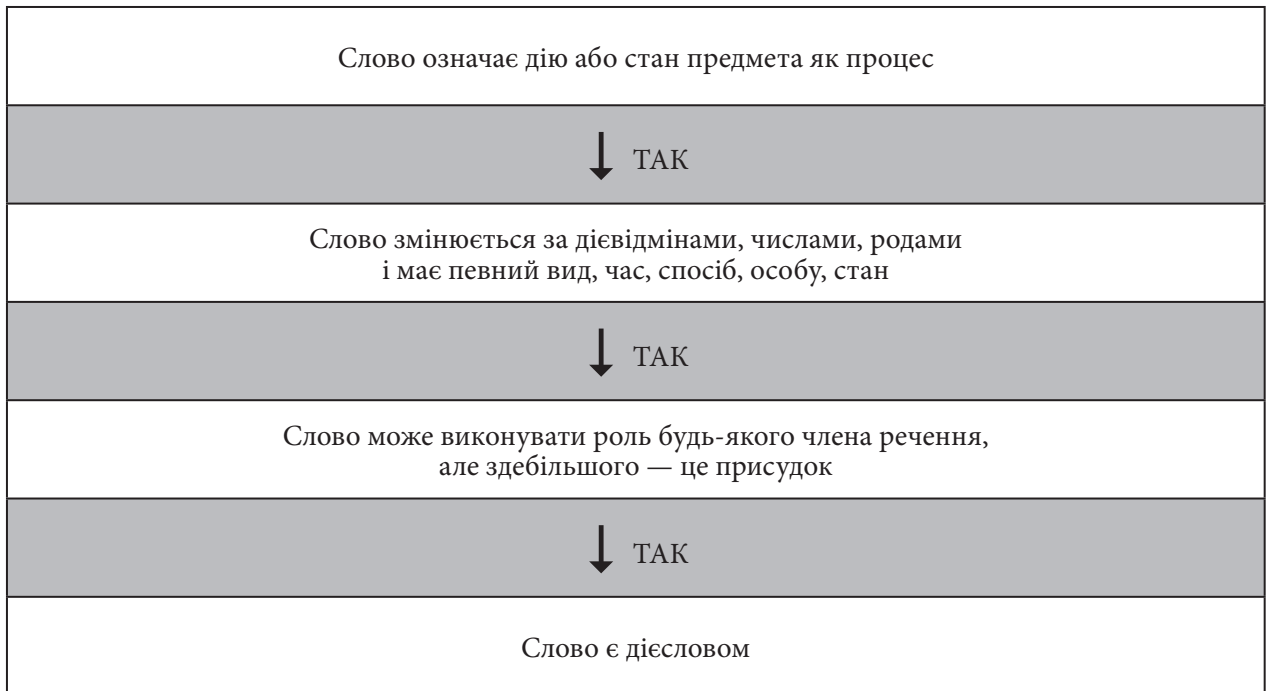
Ми маємо право на сум і любов,
 На щастя, на сонце, на трави,
 І навіть на булькання зайвих розмов
 Ми іноді маємо право.
 Ми маємо право померти самі,
 І хочеш не хочеш — таки повмираєм,
 Та треба з'явити собі на умі
 Що світ зберегти від водневих громів
 Ми з вами обов'язок маєм.

(В. Симоненко)

- **Другий етап.** Колективне опрацювання алгоритму.

Уяви ситуацію: тобі доручили з'ясувати, що спільного і відмінного в значенні, морфологічних ознаках та синтаксичній ролі дієслова й іменника, дієслова й прикметника, дієслова й числівника, дієслова й займенника. Склади зв'язне висловлювання, використавши поданий нижче алгоритм.

Як розпізнати дієслово (алгоритм)

- **Третій етап.** Порівняння способом зіставлення і протиставлення виявлених властивостей.

Прочитай речення. Знайди прислівники, визнач до якого розряду вони належать, запиши у відповідну колонку.

Це не любов, а неясна тривога материнства приходила до неї раніше любові. Не раз ця тривога передчасно підштовхує дівчину до того, що не стало коханням. Це підсвідомо відчувала й Оксана і дедалі частіше вечорами дивилася на татарський брід, на дорогу за бродом і на Чумацький шлях над світом. (М. Стельмах)

Відповідь:					
Способу дії	Міри і ступеня	Часу	Мети	Причини	Місця

- **Четвертий етап.** Розпізнавання досліджуваної категорії з-поміж інших.

1. Прочитай речення, знайди дієприкметник, визнач його граматичні ознаки, заповнивши таблицю (відповідь давати одним словом у Н. в.).

І біль душі, цей виплаканий спів, в своїх октавах виливаю. (Микола Вороний).

Дієприкметник	Рід	Число	Відмінок	Час	Вид	Стан

2. Знайди у реченні дієприслівник, визнач його граматичні ознаки.

Ставши класиком України, Шевченко став «класиком для всіх народів». (Л. Арагон).

Вид	Перехідність-неперехідність	Дієприслівник

- **П'ятий етап.** Узагальнення поняття шляхом вживання терміна до інших мовних явищ.

1. Впиши у вільні рядки вигуки, що можуть виражати названі почуття. Багатозначні вигуки підкресли.

Здивування _____	Привітання _____
Вдячність _____	Зневага _____
Схвалення _____	Розгубленість _____

2. Вигуки та звуконаслідувальні слова, вжиті в реченнях у ролі самостійних частин мови, підкресли як члени речення.

І. «Ой» з біди не витягне, «ох» небезпеки не відверне. Розум помагає людині, «но-о-о!» підказує конячині. Під кожним дахом знаються з Охом і Ахом. За «спасибі» коня не купують. Сказавши «так», не кажи потім «ох». (*Народна творчість*).

ІІ. Давно не чув, зозуле, навіть в снах уже твого «ку-ку»... (*В. Підпалий*). Геть пішла луна в заснулому саду. (*С. Васильченко*). Котиться Україною в теплі краї «Кур-р-р-ли-и!» Зорі над Україною, ми ще не вимерли. (*Д. Іванов*). Несла ворона до мого двора, мов сиру крихітку, своє картаве «кра». (*І. Нехода*).

Висновки. У процесі навчання української мови в старших класах профільної школи учні мають оволодіти теоретичним та практичним матеріалом щодо історії мови, її фонетичної й орфоепічної системи, лексики та фразеології, граматичної будови, словотвору, стилістики, на основі чого виробити вміння і навички зв'язного мовлення, розвивати критичне мислення, удосконалювати навички ХХІ ст. Отже, фахова підготовка педагога потребує освіченої особистості майбутнього вчителя, формування професійно значущих знань та вмінь, здатності до новаторства, творчості, самореалізації.

Реформування школи, оновлення змісту й структури загальної середньої освіти актуалізують проблему якісної підготовки сучасного вчителя і вчителя-словесника, формування предметних компетентностей майбутнього освітянина в умовах вищого навчального закладу.

ДЖЕРЕЛА

1. *Войшвилло Е.К.* Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ / Е.К. Войшвилло. — М. : Изд-во МГУ, 1989. — 239 с.
2. *Дика Н.М.* Робота з учнями старшої школи над лінгвістичними поняттями: вивчення складнопідрядного речення / Н.М. Дика // Педагогічний процес: теорія і практика. — 2015. — № 5–6 (50–51). — С. 37–42.
3. *Львов М.Р.* Словарь-справочник по методике русского языка : учеб. пособ. для студ. пед. ин-тов / Михаил Ростиславович Львов. — М. : Просвещение, 1988. — 240 с.
4. *Мацько Л.І.* Українська мова в освітньому просторі : навч. посіб. для студ. філол. освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» / Л.І. Мацько. — К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. — 607 с.
5. *Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / кол. авт. за ред. М.І. Пентилюк: М.І. Пентилюк, С.О. Караман, О.В. Караман та ін.* — К. : Ленвіт, 2004. — 400 с.
6. *Омельчук С.А.* Навчання морфології української мови на засадах дослідницького підходу: теорія і практика : [монографія] / С.А. Омельчук. — К. : Генеза, 2014. — 368 с.

REFERENCES

1. *Voishvylo Ye.K.* (1989). Ponyatiie kak forma myshleniia: logiko-gnoseologicheskii analiz [Concept as Form of Thinking: logical-gnoseological analysis]. M., Izdatelstvo MGU, 239 s. (in Russian).
2. *Dyka N.M.* (2005). Robota z uchniamy starshoi shkoly nad lnhvistychnymy poniattiamy: vyvchennia skladnopidriadnoho rechennia [Work with High School Students on Linguistic Concepts: Studying Complex Sentence]. *Pedahohichnyi protses: teoriia i praktyka*, 5–6 (50–51), 37–42 (in Ukrainian).
3. *Lvov M.R.* (1988). Slovar-spravochnik po metodike russkogo yazyka: ucheb. posob. dla stud. ped. in-tov [Dictionary-Reference Book on Methodology of Russian Language]. M., Prosveshchenie, 240 s. (in Russian).

4. Matsko L.I. (2009). Ukrainska mova v osvitiomu prostori : navch. posib. dlia stud. filol. osvitiio-kvalifikatsiinoho rivnia «mahistr» [Ukrainian Language in Educational Environment]. K., Vydavnytstvo NPU im. M.P. Drahomanova, 607 s. (in Ukrainian).
5. Metodyka navchannia ukrainskoi movy v serednikh osvitiukh zakladakh [Methodology of Teaching Ukrainian at Secondary Education in Stitutions]. (2004). Kol. avt. za red.: M.I. Pentyliuk; M.I. Pentyliuk, S.O. Karaman, O.V. Karaman ta in. K., Lenvit, 400 s. (in Ukrainian).
6. Omelchuk S.A. (2014). Navchannia morfologii ukrainskoi movy na zasadakh doslidnytskoho pidkhodu: teoriia i praktyka: monohrafiia [Teaching Morphology of Ukrainian Language on Basis of Research Approach: theory and practice]. K., Heneza, 368 s. (in Ukrainian).

Дикая Н.М.

ФОРМИРОВАНИЕ ЯЗЫКОВЫХ ПОНЯТИЙ В УСЛОВИЯХ РЕАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПЦИИ НОВОЙ УКРАИНСКОЙ ШКОЛЫ (10–11 КЛАССЫ)

В статье обоснована проблема формирования языковых понятий учащихся общеобразовательных учебных заведений. Проанализированы различные концепции и подходы к толкованию языковых понятий, сосредоточено внимание на необходимости в подготовке грамотного человека с должным уровнем лингвистической компетентности, основанной на системе знаний о языке. Подано систему упражнений, направленную на формирование языковых понятий у учеников старших классов в процессе систематизации и обобщения знаний по морфологии.

Ключевые слова: морфология, навыки XXI века, грамматическая система украинского языка, именные части речи, служебные части речи, языковое понятие, грамматическая категория.

Natalia Dyka

LANGUAGE CONCEPTS DEVELOPMENT IN CONDITIONS OF IMPLEMENTATION OF CONCEPT OF NEW UKRAINIAN SCHOOL (10–11 CLASSES)

The author substantiates the problem of development of language concepts of students of general educational institutions. The emphasis is on the skills and abilities of the 21st century (ability to express thoughts orally and in writing, critical thinking, ability to logically justify a position, ability to cooperate in a team, ability to constructively manage emotions, evaluate risks and make decisions, initiative, creativity, ability to solve problems and understand reading) that are necessary for successful self-realization of modern personality. Different conceptions and approaches concerning the interpretation of language concepts are analysed, attention is focused on the leading necessity in the preparation of a competent person with an appropriate level of linguistic competence, based on the system of knowledge of language, units of language of all levels used as building material for the generation and recognition of statements, as well as rules for operating them. A system of exercises aimed at forming language concepts in high school students in the process of systematization and generalization of knowledge on morphology is presented.

Key words: morphology, skills of 21st century, grammatical system of Ukrainian language, parts of speech, language concept, grammatical category.

Стаття надійшла до редакції 30.09.2017

Прийнято до друку 03.10.2017